

DARENDE'DE DİNİ HAYAT: BAZI KURUMSAL YAPILARDA DEĞİŞİM VE DİN İLİŞKİSİ

-Religious Life in Darende: Relationship Between Religion and Changes in Some Institutional Structures-

Dr. A.Faruk Sinanoğlu

İnönü Ü. Darende İlahiyat Fak.

Email: afsinanoglu@inonu.edu.tr

Özet: *Bu çalışma, Darende ilçesi nüfusunun sosyo-kültürel çevreleri ile birlikte yaş, cinsiyet, eğitim ve ikamet gibi farklı değişkenlerle din ve bazı toplumsal kurumlar arasındaki ilişkileri ve değişimleri konu edinen bir alan araştırmasıdır.*

Darende ilçesi bir yandan geleneksel yapısını devam ettirirken, diğer yandan da çeşitli kurumsal yapılarda görülen modernleşme eğilimleri ile değişimin açıkça gözlenebilmesi açısından ilginç bir örnek oluşturduğundan araştırmamıza konu olarak seçilmiş, anket ve mülakat tekniği ile elde edilen bulguların din sosyolojisi ilkeleri doğrultusunda yorumlanmalarına çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Darende, sosyal kurum, din.*

Abstract: *This study is a field research carried out by relating the different variables such as age, sexuality, education and residence existing in the social- cultural structure of population in Darende town to religion and by handling the relationship between religion and the other social institutions as well.*

As Darende province has been maintaining its traditional structure, some modern declarations have been observed in its various institutional structures and for it constitutes an interesting example that could be clearly seen in evolution, it also has been chosen as a sample place for our research. The data obtained with questionnaire and interview techniques have been tried to be commented in the light of the principles of the sociology of religion.

Keywords: *Darende, social institution, religion*

1. Giriş

Darende ilçesindeki nüfusla ilgili olarak yapmaya çalıştığımız bu araştırma, aile, iktisat, boş zaman değerlendirme ve eğitim kurumlarıyla din arasındaki ilişkileri inceleyen bir alan araştırmasıdır. Din sosyolojisi genç bir bilim dalı olmasına karşın, bu bilim dalının doğası, alanı ve yapılanması hakkında genel sosyolojiden farklılaştıkları hususlarla birlikte, bir birlikteli-

ğın olduğundan da söz etmek mümkündür. Bu çerçevede günümüzde insanın eylemlerini, tutum ve davranışlarını, toplum ve grupların nasıl oluşup işlediklerini anlamak ve açıklamak amacı ile din ve toplum üzerine çeşitli araştırmalar yapılmaktadır.

Toplumsal değişme-din ilişkisi çerçevesinde değişimin seyrini açıklamak açısından çeşitli görüşler ileri sürülmektedir. Bir görüşe göre sanayileşme devriminin batı toplumlarında meydana getirdiği hızlı değişim ve gelişmelerin genişleyerek geleneksel toplumların iktisadi, siyasi, demografik, ahlaki ve kültürel yapılanmalarında; kişilerin sosyal davranış ve düşüncelerinde önemli değişimlere neden olacağı ifade edilmiştir (Günay,1986: 41-88). Bir başka bakış açısına göre de, geleneksel toplumlarda sosyal hayatın merkezinde görülen dinin, modern sanayi toplumunda ortaya çıkan sekülerizasyon sürecinde ferdileşeceği, daha ileri safhalarda dinin bütün kültür sahalarını doğrudan doğruya etkisi alanına alamayacağı ve bu alandan çekileceği görüşü ileri sürüldüğü gibi (Frayer,1964:75-78); dinin, hiç değilse yüksek dinlerin insan şahsiyetinin en içte bulunan tabakalarına kadar nüfuz ederek burada yerleşmesi vakiasında bugüne kadar hiçbir değişikliğin vücutta gelmediği de ileri sürülmüştür (Frayer, 1964: 78). Biz de, yukarıda ileri sürülen görüşleri dikkate alarak, Darende ilçesi nüfusunun din ve bazı toplumsal kurumlar arasındaki ilişkileri hakkındaki tutumlarını anlamak amacıyla bu konuyu ele aldık.

Araştırmamızda bize veri sunacak olan Darende ilçesi nüfusu, geleneksellikle modernlik çizgisi arasında bir yandan geleneksel yapısını devam ettirirken, diğer yandan da çeşitli kurumsal yapılarda gözlenen modernleşme eğilimleri ile değişimin açıkça gözlenebilmesi açısından ilginç bir örnek oluşturmaktadır. Bu nedenle de araştırmamıza konu olarak seçilmiştir. İlçede yaşayan insanların dini inançlarının, değerlerinin, duygu ve düşüncelerinin hem günümüz genç kuşakları hem de gelecek kuşakların şahsiyetlerinin teşekkülünde ve sosyalizasyonunda etkili olabileceği dikkate alındığında, toplumun sosyo-kültürel eksenli dini hayatının sistematik bir yaklaşımla ele alınması önemlidir.

Toplum ve din ilişkilerinin inceleme konusu yapıldığı bir çalışmada, bireylerin dini inanç, pratik ve bilgilerinin gelişmesinde etkili olduğu bilinen aile, eğitim, iktisat, ve boş zaman değerlendirme gibi kurumsal alanların karşılıklı etkileşimlerinin dikkatle incelenmesi gerekmektedir. Zira, oldukça yüksek bir şekilde farklılaşmış toplumlarda da din ve toplum arasında karşılıklı ilişkilerden söz edilmektedir. Nitekim, günlük hayatta hukuk, din, dil, siyaset, ahlak, ekonomi ya bir toplum yapısının ürünüdürler; yada en azından bu yapıyla karşılıklı belirleyici ilişkiler içindedirler (Tolan, 1996:137-138).

Öte yandan geleneksel çizgiden modern bir çizgiye doğru değişim süreci içerisindeki toplumların dinle aile, ekonomi, eğitim ve boş zaman değer-

lendirme gibi toplumsal kurumlar arasındaki ilişkilerinde dönemin sosyal şartlarına uygun değişimler beklenebilir. Geleneksel çizgideki yapılanma ve bu yapıda meydana gelen değişimlerle ilgili ulaşılabilen bulguların çözümlenmesi, toplumun gelecekteki yapılanmasına da bir ölçüde ışık tutabilecektir.

Darende ilçesi Selçuklu, Osmanlı ve Cumhuriyet idaresinde önemli bir kültür merkezi olarak dikkatleri çekmektedir. Kamusu'l A'lam'da Darende için; "Sivas vilayeti merkez sancağında, Tohma çayı kıyısında kaza merkezi bir kasabadır. Kasabada 312 dükkan, 2 han, 2 hamam, 8 medrese, 1 rüşdiye, 1 kütüphane" (Şemseddin Sami, 1308:2087) olduğundan bahsedilmektedir ki, söz konusu edilen han, hamam ve kütüphanenin kalıntılarını günümüzde de görmek mümkündür. Bu hususlar ilçenin geçmişte ilmi ve ticari fonksiyonunu göstermektedir. Horasan erenlerinden mutasavvıf Şeyh Hamid-i Veli'ye ait olduğu ifade edilen Somuncubaba Tekkesi gibi türbe ve camileri ile de Anadolu'nun dini gelenekler açısından canlı olduğu anlaşılan ilgi çekici bir yöresidir.

1.1. Varsayımlar ve Sınırlar

Geleneksel topluluklarla sanayileşmiş, kentleşmiş topluluklar arasında dini tutum, davranış ve zihni yapılanmalarda farklılıklar ve değişme görülmesi beklenir.

Darende ilçesi nüfus hareketliliği bugün ülke genelinde birçok il yada ilçede ticari faaliyetleri ile dikkatleri çekmektedir. Bu ilçede yaşayan her ailenin taşrada ilişki halinde buldukları yakınları vardır ve bunun için ilçe toplumsal değişimlere açık bir yapı sergilemektedir. Kitle iletişim araçlarının da artan etkisiyle ilçe nüfusunun geleneksel dini tutumlarında bir takım değişikliklerin ortaya çıkacağı varsayılmıştır.

Araştırmadan elde ettiğimiz sonuçlar örnekleme katılanların verdikleri cevaplar ve yerinde gözlemlerimiz ile sınırlıdır.

1.2. Araştırma Yöntemi

Toplumun dini hayatını en iyi şekilde anlayabilmenin yöntemi, toplumu meydana getiren bireylerin dini tecrübelerine baş vurmaktır. Bilindiği gibi, sosyolojik araştırmalar bir yandan teorik, diğer yandan da ampirik esaslara göre yürütülmektedir. Alan araştırmaları teorik perspektifleri doğrulayarak yada yanlışlayarak toplumsal gerçeklik hakkında sağlıklı neticelere ulaştırmada yardımcı olmaktadır (Bodur, 1994:42). Biz de çalışmamızın uygulamaya dayalı olması nedeniyle, elde ettiğimiz bulguların değerlendirilmesinde teorik bilgileri ve önceden yapılmış çalışmaları dikkate alarak, anket ve mülakat tekniğinin birlikte uygulanmasına özen gösterdik.

Anket uygulaması aşamasında öncelikle bir ön anket çalışmamız olmuştur. Böylelikle hem soruları deneme hem de aynı sorulara farklı zamanlarda verilen cevapları karşılaştırma imkanı olmuştur. Yörede iki yıl gibi bizzat ikamet etmemizin, araştırması yapılan nüfusun kültür kodlarına dayalı yapılanmasını tanımamızda kolaylıklar sağladığını da ifade etmeliyim.

Örnekleme, evrenin herhangi bir parçasıdır (Kaptan,1973:11), gerçekliğini dikkate alarak, araştırma alanından evreni en iyi şekilde temsil edebileceğine inandığımız kesimlerden; eğitim, yaş ve sosyal özelliklerini göz önünde bulundurarak örneklemeimizi seçmiş bulunuyoruz. İşçi kesimini temsilen ilçenin tek fabrikası olan Yerteks seçilmiştir. Yüksek tahsille ilgili olarak serbest çalışanlarla memur kesiminden örneklemler alınmış, genç nüfus için Darende İmam-Hatip Lisesi, Darende Lisesi ve Kız Meslek Lisesi seçilmiştir. Kırsal alan olarak Ilıca ve Yenice kasabaları ile Günpınar ve Akpınar köyleri örnekleme tabii tutulmuşlardır.

Araştırmamızda evrenimiz Darende ilçesi olmakla birlikte, ankette yönetilen sorulara sağlıklı cevap alabilmek için istatistiklerde aktif nüfus olarak bilinen 15 yaş ve üzeri nüfus örnek kitle olarak seçilmiştir. Bu örnek kitleye sosyo-ekonomik seviyeleri dikkate alınarak 250 anket uygulanmış, bu anketlerin 230'u geri dönmüş, sağlıklı olarak doldurulan 219 anket tahlil edilmiştir. Bir kısım denekler çekimser davranarak araştırmaya katılmak istemediklerini belirtmişler, bunlardan birçoğu, konu ile ilgili kendilerine açıklayıcı bilgi verildikten sonra çalışmaya katılmışlardır. İfade edilen veri seti iki aşamada ele alınmış; ikinci aşamada cinsiyet, yaş, medeni durum, tahsil, ikametgah meslek ve gelir grupları gibi özellikler yer almış, birinci aşamada ise, kişisel bilgileri öğrenmek amacıyla olgusal sorulara yer verilmiştir.

Örnek kitle verilerine göre; % 65.7'lik bir kesim erkeklerden, % 34.2'lik bir kesim ise kadınlardan oluşmaktadır. Yaş itibarı ile örneklem grubumuzdan %41.7'si 15-25 yaş grubunda, 31.1'i 26-36 yaş grubunda, %18.2'si 37-47 yaş grubunda, %3.1'i 48-58 yaş grubunda, %5.5 ise 59 yaş ve yukarısı grubundadır. Medeni durum itibarıyla %56.16'lık kesim evli, %41.55'lik kesim bekar ve %2.28'lik bir kesim ise duldur. Örnek kitlemizin % 68.9'unu ilçe nüfusuna kayıtlı olanlar, % 28.3'nü ise ilçeye dışarıdan gelenler oluşturmaktadır. Eğitim durumu ise % 2.31'i okur-yazar, % 31.2'si temel eğitim, %43.5'i lise, % 21.8'i yüksek tahsil, % 1.3'ü ise okur-yazar şeklinde dağılmaktadır. Aylık ortalama gelir durumu itibarı ile % 28.3'ü düşük gelirli, % 68.7'si orta gelirli, %3'ü ise yüksek gelirli olarak görülmektedir.

Ankette sorduğumuz tüm sorular tüm değişkenlerle değerlendirilmeye tabii tutulmayıp konu ile ilgili olanlara öncelik verilmiştir.

2. Araştırmanın Bulguları ve Yorumlamalar

2.1. Din ve Aile

Modern antropoloji ailenin en küçük sosyal birim olduğunu ve her çeşit toplumsal teşkilatın dışında tek olarak ele alındığında onun, her yerde mevcut bir sosyal ünite olarak bulunduğunu tespit etmiştir (Wach, 1990: 69). Bu bağlamda, her toplumun kendi sosyal yapılanması içerisinde bir aile modelinden de söz edebiliriz. Bu hususiyetleri ile toplumların devamında ailenin önemli fonksiyonları vardır.

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren sosyo-kültürel araştırmaların artışı ile din ve aile arasındaki ilişkilerin incelenmesi önemli olmuştur. Modernleşme ve sekülerleşme sürecinde dini fonksiyonların ve geleneksel aile yapılarının bir takım değişikliklere uğramasına rağmen, bu hususla ilgili yapılan çalışmalarda, din ve aile kurumu arasında doğrudan veya dolaylı ilişkilerin sürdüğü tespit edilmiştir. Bu konudaki çalışmalarıyla tanınan G. Murphy, aile yapısının bilkuvve dini olduğunu ve dinin de aile psikolojisi ile dolu olduğunu ifade etmiştir (Günay,1999: 245). Bu durumda din ile bağlantı içerisindeki en güçlü toplumsal kurumlardan birisinin aile olduğu ifade edilebilir.

Günümüzde geleneksel geniş aile bir fonksiyon daralmasına maruz kalırken, bu fonksiyonların bir bölümünü çeşitli kurumsal yapılara devretmektedir. Çekirdek aile ise sosyalizasyon ve barınma gibi temel fonksiyonlarını sürdürme çabası içerisinde dirler. Esasen, her yeni duruma, her türlü değişmeye kendini uydurma özelliği ailenin sürekliliğinin temel niteliği olarak ortaya çıkmaktadır (Nirun, 1994: 37). Diğer taraftan, geleneksel tutum ve davranışların kısmen değişime uğramasıyla, din ve toplum arasında kurulan ilişkilerin yeni formlar kazanmaya başladığını ifade edebilmekteyiz.

Araştırma alanımızda aile içerisinde günlük, aylık ve yıllık dini pratikler büyük öneme sahiptirler. Öyle ki, bu tip dini pratikler evlenme törenlerinden, çocuğa ad konulmasına, sünnet törenlerine, ölüm ve ölümden sonrasına dair pek çok dini törenleri içermektedir. Düğün töreni hem mevlitle hem de çalgılı yapılırken, yeni gelen gelin kapıda Kur'an-ı Kerim ile karşılanmakta evin önünde dualar edilmektedir. Araştırma alanımızda resmi ve dini nikah töreni birlikte yapılmakta, az sayıda da olsa sadece dini nikahla yaşayanlara rastlanabilmektedir. Yörede boşanma hoş karşılanmazken, dini nikahın evliliğe anlam kazandırdığına inanılmakta ve evlenecek adayların arasında "dindar olması" özelliği baskın çıkmaktadır. Bahsedilen hususu daha iyi anlayabilmek amacıyla deneklerimize "evlenirken adayda aranan en önemli vasıf sizce nedir?" sorusunu sorduk. Aşağıdaki tabloya baktığımızda, evlilikle ilgili tutum ve davranışların, uygulamaların dinle oldukça ilgili olduğunu görürüz.

Tablo-1 Cinsiyet ile evlenirken adayda aranan en önemli vasıf ilişkisi

Cinsiyet	Dindar olması		Güzel olması		Zengin olması		Denklik		Toplam	
	S	%	S	%	S	%	S	%	S	%
Erkek	133	60.7	4	1.8	1	0.5	3	1.4	141	64.4
Bayan	69	93.0	3	4.0	1	1.3	1	1.3	74	33.8
Cevapsız	—	—	—	—	—	—	—	—	4	1.8
Toplam	202	153.7	7	5.8	2	1.8	4	2.7	219	100

Cinsiyet değişkeni ile soru değerlendirildiğinde güzellik, denklik, zenginlik gibi seçeneklere verilen cevabın istatistiki olarak önemsiz olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır. Erkek deneklerin %60.7'si, bayanların %93'ü dindar seçeneğini tercih etmişlerdir. Bu soruyu 4 denek %1.8 cevaplamamıştır.

Bu veriler yukarıda ifade edilenleri doğrularken, din ve aile arasındaki ilişkiler yüksek düzeyde anlamlı bulunmuştur. Araştırma alanımızda aile dinle özdeşleşmiş gibi görünmektedir. Ebeveynler çocuklarının dini tutum ve davranışlarının oluşmasında, gelişmesinde model durumundadırlar. Ailede saygı ve sevgi “büyüklere saygı küçüklere sevgi” özdeyişiyle ifade edilmektedir. Ailede dini sosyalleşme önemli görüldüğünden daha çok popüler dindarlık bilgi ve pratikleri aile içerisinde önemli olmaktadır. Geleneksel aile değerleri de kutsallaştırılmak suretiyle birer dinsel motif olarak takdim edilmektedir. Bu anlayışın gerisinde dini-manevi değerlerin temel teşkil ettiği anlaşılmaktadır. Öyle ki, yörede “sevgi de nefret de Allah için olmalıdır” ifadesi sıkça kullanılmaktadır. Ayrıca, aile içerisinde ortaya çıkan tutum ve davranışların anlamlandırılması, değerlendirilmesi genellikle dini normlarla ilişkilendirilmektedir. Bu durum, aile içi ilişkilerden komşuluk ilişkilerine ve toplumun diğer alanlarına kadar bariz bir şekilde yansıtılmaktadır. Tüm Türk toplumlarında görülen ailenin “kutsal yuva telakkisi” araştırma alanımızda da kabul görmektedir.

Söz konusu durumun daha iyi anlaşılabilmesi amacıyla deneklerimize sorduğumuz “ailelerinizin dine bağlılık durumu nasıldır?” sorusunun istatistiki sonuçlarına bakmak yararlı olacaktır.

Tablo-2 Cinsiyet ile ilgili olarak ailelerin dindarlık boyutu

Cinsiyet	Çok dindar		Dindar		Biraz dindar		Dine karşı ilgisiz		Toplam	
	S	%	S	%	S	%	S	%	S	%
Erkek	32	14.6	95	43.3	13	5.9	1	0.5	141	64.4
Bayan	10	4.5	50	22.8	13	5.9	1	0.5	74	33.8
Cevapsız	—	—	—	—	—	—	—	—	4	1.8
Toplam	42	19.1	145	66.1	26	11.8	2	1.0	219	100

Tablo dağılımına bakıldığında erkek deneklerin % 14.6'sı çok dindar, % 43.3'ü dindar, % 5.9'u biraz dindar, % 0.5'i dine karşı ilgisiz olduklarını ifade ederlerken, bayanların % 4.5'i çok dindar, %22.8'i dindar, % 5.9'u biraz dindar, % 0.5'i dine karşı ilgisiz olduklarını ifade etmişlerdir.

Yukarıdaki veriler, araştırma alanımızdaki nüfusun din ve aile arasında köklü ilişkiler kurmaya çalıştıklarını göstermektedir. Bu da, araştırma alanımızdaki nüfusun dini gelenekler açısından güçlü olduğu varsayımını doğrulamaktadır.

2.2. Din Eğitimi ve Ahlak İlişkisi

Durkheim eğitimi, yetişkin kuşakların yetişmekte olan kuşakları sosyalleştirmesi, toplumsal hayata alıştırmayı, ruhsal, zihni ve ahlaki yönden yetiştirilmesi olarak tanımlamıştır (Ergün,1987:35). Bu çerçevede, her toplum kendi insanını yetiştirmek ister. Eğitim sadece çocukluk dönemi ile sınırlı olmadığından, bireyin tüm zamanlar için eğitimi ve toplumsal bir birey haline gelmesi, o toplumun önemli görevleri arasına girmektedir. Din eğitimi de diğer eğitimler gibi ihtiyaç olarak görülmekte, insanın doğuştan var olan inanma eğiliminin dış etkenlerle desteklenmesi gerekliliği üzerinde durulmaktadır (Yavuz, 1987:104-106). Din Eğitimi ve Din Psikolojisi Anabilim dallarında yapılan alan çalışmalarının sonuçlarında zihni, ruhi, sosyal ve kültürel gelişimlerine ve çevre şartlarına göre farklılıklar bulunmakla beraber çocuk ve gençlerin dini konulara ilgi duyduklarını, hazırlık ve arayış içerisinde olduklarını ortaya koymuştur (Buyrukçu,1999: 181). Bu durumda din eğitim ve öğretimi çeşitli yönleriyle toplum hayatını ve bireyi doğrudan ilgilendirmekte, din eğitimi konusu bilimsel açıdan değerlendirilmesi, akademik seviyede okunması gereken bir husus olarak belirginleşmektedir.

Araştırma alanımızda, din eğitimi geleneksel din bilgileri çerçevesinde algılanmakta, eğitimde ortaya çıkan yeni yöntem ve bilgilere olan ilginin zayıflığı dikkatleri çekmektedir. Yörede yüz yüze görüşme imkanı bulduğumuz yüksek tahsilli az sayıda bireyin dışında, insanların normatif yargılardan ve ön kabullerden uzak bir eğitim anlayışını benimsediklerini söylemek güç görünmektedir.

Sorularımızı örneklem kesitimize dağıtmadan önce yapmış olduğumuz görüşmelerde, deneklerimizin, toplumda meydana gelen olumsuz gelişmeleri, din kültürü ve ahlak bilgisinin gerektiği gibi verilemeyişleriyle ilişkilendirdikleri görülmüştür. Bu hususta çok az da olsa farklı görüşlere rastlanılmakla birlikte, genellikle tutum ve davranışlar, eylemler bu doğrultuda değerlendirilmeye çalışılmaktadır. Araştırma alanımızda bu düşünceyi destekleyen ve dini hayatı besleyen pek çok unsur bulunmakta, bunlar arasında en fazla dikkatlerimizi çekenler; tarikat geleneği, camiler, Kur'an kursları, İmam-Hatip Lisesi ve dini dernekler olmaktadır. Din ve ahlak genellikle birlikte düşünüldüğünden, sorularımızı din ve ahlakla ilişkilendirerek sormanın uygun olacağı düşünülmüştür.

Tablo-3 Eğitim düzeyi ile okullarda din eğitimi ve ahlak bilgisi verilmesi ilişkisi

Eğitim Düzeyi	Evet gerekir		Hayır gerekmez		Fikrim yok		Toplam	
	S	%	S	%	S	%	S	%
Okur-yazar	5	2.3	—	—	—	—	5	2.3
Temel eğitim	62	28.3	1	0.5	—	—	63	28.8
Lise	88	40.2	1	0.5	—	—	89	40.7
Yüksek okul	45	20.5	1	0.5	—	—	46	21
Okur-yazar değil	3	1.4	—	—	—	—	3	1.4
Cevapsız	—	—	—	—	—	—	13	5.9
Toplam	203	92.7	3	1.5	—	—	219	100

Tabloya bakıldığında okur-yazar 5 %2.3, temel eğitim 62 %28.3, lise 88 %40.2, yüksek okul 45 %20.5, okur-yazar olmayan 3 %1.4, toplam 203 %92.7 denek okullarda din eğitimi ve ahlak bilgisi verilmesinin gerekliliği üzerinde durmuşlar, farklı eğitim seviyesinde toplam 3 %1.4 denek, çok düşük bir seviyede okullarda din eğitimi ve ahlak bilgisini gerekli görmediklerini ifade ederlerken, 13 denek %5.9 bu soruya cevap vermemişlerdir. Din eğitimi ve ahlak bilgisini gerekli görmeyen %1.4'lük kesim din eğitimi ve ahlak bilgisinin muhafazakar yönüne dikkat çekerek, bu eğitimi benimseyenlerin yeteneklerini toplumsal değişim yönünde değerlendiremeyeceklerini ifade etmektedirler. Öte yandan sıkı bir şekilde din ve ahlak eğitimini zorunlu görenler, salt ahlakın bencilliğe neden olabileceği, toplumsal gelişme ve dayanışmada yetersiz kalacağı üzerinde ısrarla durmaktadırlar. Onlar bu tutumlarıyla din ve ahlak eğitiminin sosyo-psikolojik boyutuna da dikkat çekmek istemektedirler. Aksi bir tutumun bireyi topluma yabancılaştıracağı, anomik bir yapılanmaya zemin hazırlayacağı düşüncesi, deneklerimiz tarafından yaygın bir biçimde kabul görmektedir. Örneğin: Halk, özellikle cemaatların ve diğer dini formasyonların verdiği eğitime fazla güvenmemektedir. Buna karşılık onlar, tablodaki %92.7'lik evet gerekir diyenler, resmi eğitim kurumlarının verecekleri din eğitiminin daha sağlıklı olacağını

toplumda kutuplaşmaları önleyeceğini, toplumsal bütünleşme yolunda daha fonksiyonel olabileceğini düşünmektedirler.

Yukarıdaki istatistik veriler, halkın benimsediği ve yaşatmaya çalıştığı din kültürü ve ahlak hakkındaki düşüncelerinin anlaşılması, açıklanması ve tanımlanmasının önemini ortaya koymaktadır. Nitekim bir toplumda ortak din ve ahlaki zihniyet yapılanması, diğer toplumsal kurumlara yansıma yoğunluğunun sıklığı, onun hayatı anlamlandırma karakteristiklerini de yansıtmış olmaktadır. İlçede din eğitim ve öğretimi yapan İmam- Hatip Lisesinin yanı sıra, Diyanet İşleri Başkanlığına bağlı Kur'an Kursları dini eğitim vermektedirler. Aileler eğitim yaşına gelen çocuklarını bu kurslara göndermek suretiyle temel dini vecibelerin öğrenilmesini istemektedirler. Elde edilen bulgular araştırma alanımızda din eğitimi ve ahlak bilgisine olan ilginin yoğun ve anlamlı bulunduğunu göstermektedir.

2.3. Din ve İktisat İlişkisi

Bireysel ve toplumsal özellikleriyle her alanda etkili olduğu görülen dinin, iktisadi tutum ve davranışları belirlemede etkilerinin söz konusu olduğu bilimsel çalışmalarla ispatlanmıştır. M. Weber, kapitalist zihniyetin ortaya çıkışında kalvinist, metodist, protestan çevrelerin yaşayışlarında belirgin puritanizm şeklindeki bir "zahit" (asketizm) anlayışının temel etken olduğunu göstermektedir (Günay, 1999:204). Öte yandan iktisadi zihniyetin de dini tutum ve davranışlar üzerinde etkili olduğu bilinmektedir.

Bizim toplumumuzda da dini değer eksenli iktisadi tutum ve davranışların zaman içerisinde birey, toplum ve eşya arasındaki zihni yapılanmada farklılaştığı görülmüştür. Osmanlı yükselme döneminde madde ve mana hedefleri arasında paralelleştirme prensiplerine yer verilirken, gerileme döneminde iktisadi zihniyette de bir geriye gidiş başlamış, dünya ve eşyaya karşı sofiyane bir yaklaşımla iktisadi hayat kötü görülmüş, kadercilik ve fakirlik övülmüştür (Bilgiseven, 1995:168-175). Buradan, din ve iktisat arasındaki ilişkilerin, dinamik ve hareketli akışkanlığı içerisinde farklı değişik tutumları barındırmaya müsait bir yapı sergilemekte olduğunu anlıyoruz. Bu çerçevede ne din ne de iktisadi unsurlar tek başlarına yegane zihniyet yapmada yeterli olmayıp, diğer tüm toplumsal şartlarla birlikte düşünülmesi gereken hususlar olarak karşımıza çıkmaktadırlar.

Osmanlı toplumu gerileme döneminde, dünyevi olanlara karşı gösterilen iktisadi tutum ve davranışların yansımalarına günümüz de rastlanabilmektedir. Örneğin zenginliğe karşı fakirliği öne alan "bir lokma bir hırka" anlayışına araştırma alanımızda yer yer rastlayabilmekteyiz. Din ve fakirlik arasındaki bu tutumu ve değişimi ölçebilmek amacıyla, deneklerimize "dinin zenginleşmeye karşı fakirliği övdüğü ve iktisadi faaliyeti basit bir geçim temini gayesi ile sınırladığı" fikrine katılıp katılmadıklarını sorduk. Bu soruya verilen cevaplarda merkezden kırsal alana doğru gidildikçe toplumsal zihni farklılaşmalar gösterebileceği varsayımından hareketle, deneklerimizin verdikleri cevapların ikamet ettikleri birimle ilişkilendirilerek ele alınmasının uygun olacağını düşünmekteyiz.

Tablo- 4 İkamet ettikleri birimle dinin zenginleşmeye karşı fakirliği övdüğü ve iktisadi faaliyeti basit bir geçim temini gayesi ile sınırladığı fikri

İkamet Ettikleri Birim	Katılıyorum		Katılmıyorum		Fikrim yok		Toplam	
	S	%	S	%	S	%	S	%
İlçe merkezi	1	0.5	150	68.5	—	—	151	68.9
Kasaba	2	0.9	22	10	—	—	24	10.1
Köy	5	2.3	25	11.4	—	—	30	13.7
Cevapsız	—	—	—	—	—	—	14	6.4
Toplam	8	3.7	197	89.9	—	—	219	100

Yukarıdaki tabloya baktığımızda ikamet ettikleri birimlerin toplamları itibarıyla 8 denegin %3.7 düşük bir seviyede bu görüşe katıldıklarını ifade ettikleri görülürken, 197denek % 89.1, " dinin zenginleşmeye karşı fakirliği övdüğü ve iktisadi faaliyeti basit bir geçim temini gayesi ile sınırladığı" fikrine katılmadıklarını ifade etmişlerdir ki, bu veriler, araştırma alanımızda zengin olma hususundaki yaklaşımın menfi bir yönde olmadığını ortaya koymaktadır. Nitekim ülke genelinde Darendeliler'in ticari ahlaka yatkın bir zihniyetin temsilcileri olarak anılmaları, yukarıdaki verileri doğrular mahiyettedir. Ayrıca, ilçe merkezinden kırsal alana doğru gidildikçe "katılıyorum" görüşünü destekleyenlerin kısmi bir artış içerisinde oldukları görülmektedir. Bu durum, kent ve kırsal alan arasındaki zihniyet farklılaşmasını ortaya koymaktadır.

Araştırma alanımızdaki nüfusun din- zenginlik anlayışlarına baktıktan sonra, genellikle modernleşme, sekülerleşme ve insanlığın tekamülü ile birlikte düşünülen "dinin iktisadi hayatı yönlendirmedeki etkisinin giderek azalacağı" anlayışı hakkındaki düşüncelerin ele alınmasıyla, toplumun din-iktisat arasındaki görüşlerinin daha iyi bir şekilde çözümlenebileceğini düşünmekteyiz.

Bu soru ile ilgili verilere geçmeden önce bir iki hususa dikkat çekmek, İslam dini ve iktisat arasındaki ilgili görüşlere kısaca değinmek yararlı olacaktır. İnsan için ihtiyaç olan varlığın en iyi şekillerde kullanılması ilkesi, İslam dininin ekonomi ile ilgili bazı prensiplerinin bulunduğu yönünde görüşlerin gelişmesine ve güçlü ilişkilerin kurulmasına neden olmuştur (Bodur,1991:11-12). Konunun biraz daha açılımını yapacak olursak, esasen her dinin evreni ve dünya hayatını kendine göre açıklaması, yorumlaması söz konusudur. Dolayısıyla İslam dininin de aile, adalet, eğitim ve iktisat gibi kurumlarla ilgili bir anlayış geliştirmesi tabii bir sonuçtur. İslam dininin temel iki kaynağı olan Kur'an-ı Kerim ve hadislerde konu edilen "iktisatlı olma", "adil olma", "orta yolu öğütlenme" gibi ve daha pek çok hususların yorumlanmalarıyla İslam dininin ekonomi ile ilgili prensiplerinin oluşmasına ve güçlü ilişkilerin kurulmasına neden olduğu ifade edilebilir. Bir de halkın dini inançları doğrultusunda bazı kavramların (helal-haram-kul hakkı) yıllarca halk kültürü içerisinde işlenmiş olması din ve iktisat arasındaki güçlü ilişkilere katkı sağlamıştır. İlçe nüfusunun kitle iletişim, şehirleşme ve piyasa ekonomisinin etkisinde iktisadi zihniyet anlayışında değişimler görülmeye başlanmış olmasına rağmen, dinin iktisadi alandan çekileceği sorusunu bir kısım denekler cevaplandırmaktan kaçınmışlardır. Bu tutumun oluşmasında yılların geleneksel dini-iktisadi kültürel birikimin yanı sıra, yöre halkının din-iktisat ve ahlak arasında bir bütünlük aramaya çalışmalarının ve alışkanlıklarının etkili olduğunu ifade edebiliriz. Değişen zihniyet farklılaşmalarının kuşaklar arasında daha bariz bir şekilde ortaya çıkabileceği düşüncesiyle, bu soruyu yaş grupları ile ilişkilendirerek değerlendirmek yararlı olacaktır.

Tablo-5 Yaş grupları ve dinin iktisadi hayatı yönlendirmedeki etkisinin giderek azalmakta olduğu ilişkisi

Yaş Grupları	Katılıyorum		Katılmıyorum		Fikrim yok		Toplam	
	S	%	S	%	S	%	S	%
15-25	4	1.8	21	9.6	55	25.1	80	36.5
26-36	5	2.3	30	13.7	28	12.8	63	28.8
37-47	8	3.7	13	5.9	13	5.9	34	15.5
48-58	—	—	5	2.3	—	—	5	2.3
59 ve Yukarısı	—	—	8	3.7	3	1.4	11	5.0
Cevapsız	—	—	—	—	—	—	26	11.9
Toplam	17	7.8	77	35.2	99	45.2	219	100

Tablodaki istatistikî veriler, yaş gruplarının toplamları itibarıyla bize “dinin iktisadi hayatı yönlendirmedeki etkisinin giderek azalacağı” görüşünün %7.8’lik bir kesim tarafından desteklendiğini, %35.1’lik bir kesim tarafından desteklenmediğini, %45.2’lik bir kesimin bu konuda bir fikirlerinin olmadığını göstermiş olmaktadır. Konu yaş dağılımları itibarıyla ele alındığında genç kuşak arasında “dinin iktisadi hayatı yönlendirmedeki etkisinin giderek azalacağı” görüşünün kısmi bir artışla desteklendiği görülürken, kırk yedi yaşın üzerindekiilerin hiçbiri bu görüşü desteklememiştir. Bu da, bize, bilgi birikimiyle birlikte bireyin gençlik, olgunluk ve ihtiyarlık çağlarında dini olay ve olguları yorumlamada farklılıklar göstermekte olduğunu ortaya koymaktadır. Daha çok geleneksel, muhafazakar toplumlarda görülen dinsel düşünce ve inançların her biri diğerinden ayrı toplumsal kurumlar üzerindeki etkisi, araştırma alanımızda yoğun bir şekilde hissedilmektedir. Bir başka deyişle, iktisat kendi kuralları ile işlerken, yöre halkı bu işleyiş içerisinde kendi dini-kültürel değerlerini yürütme çabası içerisindeyler.

Deneklerimizin din ve öteki toplumsal kurumlardan bazıları ile olan görüşlerini öğrendikten sonra, modern toplumlarda giderek önemini daha fazla hissettiren boş zaman değerlendirme faaliyetlerine bakmak çalışmamız açısından yararlı olacaktır.

2.4. Boş Zaman Değerlendirme Faaliyetleri

Yapısal olarak değişim süreci gösteren topluluklarda boş zamanı değerlendirme, toplumun yapısı ve kültürü ile yakından ilgilidir. Boş zaman değerlendirilmesi, insanların dinlenme ve eğlenme gibi ihtiyaçlarını karşılayan bir kurum olup, birey, boş zaman etkinlikleriyle enerjisini yeniden kazanmakta ve yeniden yaratılmış olmaktadır (Tezcan,1982:15). Bir başka deyişle, boş zaman değerlendirme, bireyin mesleki, ailevi ve sosyal vazifelerini yerine getirdikten sonra kendi arzusuyla yapabileceği her türlü şeylerdir (Abadan,1961:2-3). Günümüzde toplumların zamanı iyi kullanmaları ve bilinçli değerlendirmeleri giderek daha da önem kazanmaktadır. Değişim süreci yaşayan topluluklarda, gelişen kitle iletişim araçları ve modern eğiti-

min etkisinde geleneksel inanç bağları ve düşünceleri etkilenmekte, eski anlayışlar biçimsel ve içeriksel olarak farklılaşmalara uğrayabilmektedirler. Bu hususun en iyi biçimde hissedildiği alanlardan biri ise boş zaman değerlendirme olmaktadır.

Araştırma alanımızın ilçe, kasaba ve köyle ilişkili olması, boş zamanı değerlendirme açısından kent hayatına kıyasla farklılıklar arz etmektedir. Geleneksel muhafazakar çevrelerde toplum normlarının, değerlerinin dini temelli özellikler taşıdığı bilinmektedir. Bu nedenle anket çalışmamızın boş zamanı değerlendirme ile ilgili sorusunda, birkaç seçenekle birlikte "Kur'an okurum, dua ederim" cevabı da mevcuttur. Böylece anket sorularına verilen cevaplardan örnekleme alınan kitlenin boş zaman faaliyetleri ile ilgili bir kanaata ulaşılabilceğini düşünmekteyiz. Nitekim aşağıdaki tabloya (tablo-6) bakıldığında bu durum daha iyi anlaşılacaktır. Boş zaman değerlendirmenin kadın, erkek ayırımı bu etkinliklerde daha belirgin olduğundan (Tezcan,1982:190), boş zaman değerlendirme sorusunu cinsiyet değişkeni ile birlikte ele almanın uygun olacağını düşünmekteyiz. Alınan cevaplar cinsiyet açısından farklılıklar göstermektedir.

Tablo-6 Cinsiyet ile boş zaman değerlendirme ilişkisi

Cinsiyet	Erkek		Bayan		Toplam	
	S	%	S	%	S	%
Televizyon seyredirim	30	13.7	24	10.1	54	23.8
Kur'an okurum-dua ederim	17	7.8	13	5.1	30	12.9
Gezerim	12	5.5	7	3.2	19	8.7
Sporla uğraşırım	19	8.7	1	0.5	20	9.2
Başka işler yaparım	30	13.7	21	9.6	51	23.3
Hepsiyle ilgilenirim	31	14.1	8	3.7	39	17.8
Cevapsız	—	—	—	—	6	2.8
Toplam	139	63.5	74	33.8	219	100

İstatistiki veriler cinsiyet değişkeni ile ele alındığında, erkek ve bayanların boş zamanlarını farklı açılardan değerlendirmeye çalıştıkları anlaşılabilir. Örneğin, sporla ilgili cevaplar değerlendirildiğinde, boş zamanlarında erkeklerin %8.7'si, bayanların ise %0.5'i spor yaptıklarını ifade etmişlerdir. Bu oranlar, kırsal kesimlerdeki bayanların boş zaman değerlendirmeleri ile benzeştiğini ortaya koymaktadır. Genelde kırsal bölgelerdeki bayanların büyük çoğunluğunun boş zamanlarında el işi yaptıkları, radyo-tv izledikleri, bağ-bahçe işleriyle uğraştıkları görülmektedir. Ayrıca, bayan deneklerimizden %9.6'sı boş vakitlerinde başka işler yaptıklarını belirtmektedirler ki, yaptıkları iş, ev işleri, komşu-akraba ziyaretleri, kitap okuma, müzik dinleme, evde yapılan örgü, halk eğitim kurslarına katılma, kendisi ve ailesi için bahçe-bostan gibi şeylerle uğraşmak olmaktadır. Spora ilgi duyan bayanların çok düşük bir seviyede temsil edildikleri anlaşılmaktadır. Erkek deneklerden %13.7'si başka işler yapma seçeneğini tercih etmişlerdir. Erkek denekler için başka işler; kitap okuma, müzik dinleme, kahvehane, lokal alışkanlığı ile

bireysel ve gruplar halinde avcılık, camiye gitmek, eş dost ve akraba ziyaretleri olmaktadır. Bu ise, bayanların erkeklere göre daha az boş zamana sahip olduklarını göstermektedir.

Araştırma alanımızda tiyatro ve sinema bulunmamaktadır. Bunların yerini daha çok televizyon seyretme doldurmaktadır. Bayanların %10.1'i, erkeklerin %13.7'si boş zamanlarında televizyon seyrettiklerini ifade etmişlerdir.

Boş zaman değerlendirme kurumunun araştırma alanımızda kentlere kıyasla yeterince gelişmemiş olduğu ortaya çıkmakla beraber, elde edilen bulgulardan deneklerimizin boş zamanlarını farklı alanlarda değerlendirmeye çalıştıkları anlaşılmaktadır. Bunların arasında Kur'an okuma ve dua etme gibi dini boyutlu olanı da söz konusudur. Erkeklerden %7.8'lik bir kesim, bayanlardan ise %5.1'lik bir kesim Kur'an okuma ve dua etme seçeneğini tercih etmişlerdir. Görüldüğü gibi, kişisel bir doyum olarak Kur'an okuma ve dua etme boş zaman değerlendirmelerin arasında yer almaktadır. Hepsiyle ilgilenirim seçeneğini tercih edenlerin oranı ise, bayan ve erkeklerin toplamaları itibarıyla %17.8 olarak görülmektedir. Bu soruyu %2.8'lik bir kesim ise cevaplamamıştır.

Örneklem kesitimizin bize verdiği istatistiki verilere eğitim ve yaş değişkeni ile birlikte baktığımızda, boş zaman değerlendirmede anlamlı farklılıklar görülmektedir. Eğitim düzeyi ile birlikte boş zaman değerlendirilmelerine olan ilgi artmakta, bu davranışlar daha çok televizyon seyretme, Kur'an okuma ve dua etmede toplanmaktadır. Yaş değişkenleriyle birlikte incelendiğinde ise, gençler sporla ilgilenirken 48 yaşın üzerindeki deneklerden hiçbirisi spor yapmayı, Kur'an okumayı ve dua etmeyi tercih etmektedirler. Yapılmış olan araştırmalarda da sosyologlar eğitim düzeyinin arttığı oranda, bireylerin boş zaman değerlendirme etkinliklerine geniş ölçüde ve yoğun olarak katıldıklarını, kültürel san'at dallarında öğrenim görenlerin, öğrenimlerini bitirdiklerinde hem kendi mesleklerini icra ederken, hem de kendilerini dinlendirmek için bu dallardaki etkinliklere diğer kişilerden daha etkin olarak katıldıklarını tespit etmişlerdir (Tezcan,1982:56). Tablo sayısını arttırmak için eğitim ve yaş çizelgeleri verilmemiştir.

Araştırma alanımızda tahsil seviyesinin artışıyla beraber, yaşlı kuşak çizgiden genç kuşağa doğru boş zaman değerlendirme anlayışında önemli değişimler olduğu tespit edilmiştir.

Araştırma alanında din ve bazı toplumsal kurumlar arasındaki ilişki tutum ve beklentiler.

Önemlilik Seviyesi

<p>c.1 Boş zaman değerlendirme</p> <p>-----</p> <p>Spor yapma, kitap okuma, gezi düzenleme, dini pratik yapma durumu</p>	<p>-----</p> <p>Önemli seviyede katılım görüldü.</p>
<p>c. 2 Okullarda din eğitimi ve ahlak bilgisi verilmesi gerekir mi?</p> <p>-----</p> <p>Din eğitimi ve ahlak bilgisinin toplumsal hayata yansıtılması</p>	<p>Yüksek seviyede din eğitiminin gerekliliği üzerinde durulmaktadır.</p>
<p>c. 3 Dinimizin zenginleşmeye karşı fakirliği övdüğü ve iktisadi faaliyeti basit bir geçim temini gayesi ile sınırladığı fikri</p> <p>-----</p> <p>Dinin zenginleşmeye karşı fakirliği övdüğü iktisadi faaliyeti basit geçim kaynağı olarak gördüğünün değerlendirilmesi</p>	<p>Dinin zengin olmaya engel olduğu şeklindeki bu düşüncenin önemsenmediği görülmüştür.</p>
<p>c. 4 Dinin iktisadi hayatı yönlendirmedeki etkisi giderek azalmaktadır.</p> <p>-----</p> <p>Dinin iktisadi hayatı yönlendirmedeki etkisinin giderek azalması durumu</p>	<p>Dinin iktisadi hayatı yönlendirmedeki etkisinin azalacağı sorusu güvenle cevaplandırılmamıştır</p>
<p>c.5 Evlenirken adayda aranan en önemli vasıf</p> <p>-----</p> <p>Aile yapılanmasında dinin önemi.</p>	<p>Aile yapılanmasının gerisinde dini-manevi değerlerin önemli olduğu görülmüştür</p>

Sonuç ve Değerlendirme

Bir alan araştırması olan bu çalışmada, Darende ilçesi nüfusu, geleneksellikle modernlik arasında değişim süreci yaşayan bir kitleye sahip yöremiz olarak karşımıza çıkmaktadır. Araştırma alanımızdan elde ettiğimiz sonuçları farklı değişkenlerle birlikte ele aldığımızda, araştırma alanımızın dinkültürel sosyal yapısında pek çok önemli değişimler görülmekle beraber, din ve bazı toplumsal kurumlar söz konusu edildiğinde, istatistiki olarak düşük seviyede kalan bir kesimin dışında, çoğunluğun dini inançlarını toplumsal alana taşıdıkları görülmektedir.

Deneklerimizin diğer toplumsal kurumlara oranla en rahat cevapları aile kurumu ile ilgili olanlara verdikleri görülmüştür. Kutsal bir ocak olarak algılanan aile kurumu içerisinde cereyan eden tutum ve davranışlar, evlilik törenlerinden çocuğun doğumu ve ölüm törenlerine kadar dini ritüeller atmosferi içerisinde geçtiği görülürken; deneklerimizin evlenecekleri adayda aradıkları en önemli vasıf olarak "dindar olma" özelliği ortaya çıkmıştır.

Bireyin sosyalleşmesinde din eğitiminin gerekli görülüp görülmediği hususu ile ilgili bir soruyla karşılaşan deneklerimizin çoğunluğunun, pek çok toplumsal sorunun ortaya çıkışının nedeni olarak, din eğitimi ve ahlak bilgisinin gerektiği gibi verilmeyişinden yakındıkları görülmüştür. Din eğitiminin resmi eğitim kurumları içerisinde gerektiği gibi verilmesiyle beraber, toplumsal sorunların azalacağı düşünülmektedir. Bazı dindar görünenlerin topluma güven vermedikleri gibi bir soruyla karşılaştıklarında, sorunu bireyin kişiliği ile ilişkilendirme gayreti içerisinde girdikleri görülmektedir.

Dinin giderek iktisadi hayattan tamamen çekileceği sorusu, deneklerimiz tarafından temkinle karşılanmış; zira, onlar din ve iktisat arasında ilişkiler kurduklarından ve konu ile ilgili yeterince bilgi sahibi olmadıklarından, bu soruyu güvenle cevaplamaktan kaçınmışlardır. Esasen yöre halkı geleneksel yapılanması içerisinde, dini söylem kaynaklı tasarruflu olma, faiz, helal-haram, kul hakkı vs. gibi telakkilerle ilgili olduklarından, din ve iktisat arasında bağ kurma gereğini duymaktadırlar. Bu gelişmelere paralel olarak, dinin zenginleşmeye karşı fakirliği övdüğü düşüncesi, çok düşük bir seviyede kabul görülürken, deneklerimizin büyük çoğunluğu bu görüşü desteklediklerini ifade etmişlerdir.

Son zamanlarda modern toplumların hayatında önemini gittikçe daha fazla hissettirmeye başlayan boş zamanları değerlendirme anlayışının, araştırma alanımızda etkinliğini gittikçe artırmakta olduğu görülmüştür. Öyle ki, kırk dokuz yaş üzerindeki boş zamanlarını dua ve ibadetle değerlendirmek isterlerken, bahsedilen yaşın altındakiler, boş zamanlarını farklı sosyal etkinliklerle değerlendirmektedirler.

Sonuç itibarı ile, modernleşme, sanayileşme ve sekülerleşmenin etkisiyle, dinin toplumsal kurumların merkezinden kendi sınırlarına doğru bir yönelim arayışı içerisinde olduğu görülmekle beraber, dinin araştırma alanımızdaki nüfusun sosyo-kültürel hayatında önemini devam ettirdiğini ifade edebiliriz.

KAYNAKÇA

- Abadan, N., Üniversite Öğrencilerinin Serbest Zaman Faaliyetleri, S. B. F. Yay., Ankara, 1961.
- Bilgiseven, A. K., Genel Sosyoloji, Filiz Kitabevi, İstanbul, 1995.
- Bodur, H.E., Toplumsal Gerçekliğe Sosyolojik Yaklaşım, A. Ü. İ. F. Yay. Erzurum, 1994.
- , Sosyo-Ekonomik Açından İslam'da Harcama Felsefesi ve İktisadi Dengesizlikleri Önlemedeki Rolü, A. Ü. F.Yay., Erzurum, 1991.
- Buyrukçu, R., "Ortaokullardaki Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretimine Genel Bir Yaklaşım", Dini Araştırmalar, c.2, s.4, 1999.
- Framer, H., Din Sosyolojisi, (Çeviren: T. Kalpsüz), A. Ü. İ. F. Yay., Ankara. 1964.
- Günay, Ü., "Modern Sanayi Toplumlarında Din " E. Ü. İ. F. Dergisi, Sayı 3, Kayseri, 1986.
- Din Sosyolojisi Dersleri, Erciyes Üniversitesi Yay., Kayseri. 1993.
- Erzurum ve Çevre Köylerinde Dini Hayat, Erzurum Kitaplığı, İstanbul, 1999.
- Kaptan, S., Bilimsel Araştırma Teknikleri, Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1973.
- Nirun, N., Sistemik Sosyoloji Açısından Aile ve Kültür, A. K. D.,ve T. Y. K., Ankara, 1994.
- Ozankaya, Ö., Üniversite Öğrencilerinin Siyasal Yönelimleri, S.B.F.Yay., Ankara, 1996.
- Şemseddin Sami, Kamusu'l A'lam, Mihran Matbaası, c.8, İstanbul, 1308.
- Tezcan, M., Sosyolojik Açından Boş Zamanların Değerlendirilmesi, A. Ü. E. B. F. Yay., Ankara, 1982.
- Tolan, B., Toplum Bilimlerine Giriş, Murat-Adım Yay., Ankara, 1996.
- Türkdoğan, O., Köy Sosyolojisinin Temel Sorunları, Dedekorkut Yay., İstanbul, 1977.
- Wach, J., Din Sosyolojisi, (Çeviren: Ü. Günay), E. Ü. Yay., Kayseri, 1990.
- Weber, M., Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu, (Çeviren: Z. Aruoba), Hil Yay., İstanbul, 1981.
- Yavuz, K., Çocukta Dini Duygunun Gelişimi, D. İ. B. Yay., Ankara, 1987.